

О. В. Жулицька

Історія Південної України за матеріалами археологічних з'їздів другої половини ХІХ–початку ХХ ст.

Південна Україна (колишній Новоросійський край, до складу якого входила Херсонська, Катеринославська й Таврійська губернії) багата пам'ятками давнини різних епох і народів, які проживали на цій території, а матеріали для наукових досліджень становлять невичерпні безцінні джерела.

Велику користь у справі вилучення, дослідження та введення до наукового обігу пам'яток історії та культури принесли археологічні з'їзди (*дали* — АЗ), що були найбільш демократичними установами в історичній науці дореволюційного періоду. Ініціатором та основною організаційною структурою виступало Московське археологічне товариство (*дали* — МАТ), яке очолював видатний російський археолог О. С. Уваров, а згодом його дружина П. С. Уварова.

АЗ були обумовлені загальною потребою часу для вирішення тогочасних проблем: 1) позбутись байдужості до долі пам'яток давнини; 2) викликати цікавість до вітчизняної археології; 3) розповсюдити археологічні відомості по різних регіонах; 4) зблизити науковців на ниві вирішення суперечливих та малодосліджених питань; 5) висувати нові завдання та методи дослідження, координувати діяльність наукової громадськості та багато інших [1, с. ХХХ].

Південна Україна, періоди давньої та середньовічної історії якої пов'язані з Грецією та Римською імперією, Візантією, Київською Руссю, Золотою Ордою, Генуєю, Венецією, Туреччиною, Московською та Польсько-Литовською державами, стоячи на перехресті шляхів із «варяг у греки», великого переселення народів, «шовковому шляху», «чумацькому шляху», центр зародження та розвитку козацтва, врешті-решт стала конгломератом із етносів змішаної євразійської та середньоземноморської культури.

Учені та дослідники ХІХ–початку ХХ ст. розуміли вважливість вивчення даного регіону, і тому майже на всіх АЗ було представлено реферати та доповіді з історії Новоросійського краю.

Проблеми первісної археології не досить часто ставали об'єктом вивчення, тому систематизувати їх за періодами досить складно.

Так, Є. М. Мельник виступила двічі з рефератами на тему кам'яного віку: «Следы мегалитических построек на севере Херсонской губернии», у якому чи не вперше поставила питання про мегалітичні пам'ятки на території між Чорним та Балтійським морями, та «О мастерских каменного века» [2, с. 103–134; 98–99], де подала свідчення про 40 майстерень, третя група яких знаходилась біля міста Катеринослава. Найбільш типова майстерня селища Волоського, у якому виділено 4 види виробництва: відбита зброя із кременю; полірована кам'яна зброя; предмети з кісток та гончарні вироби.

Дослідження городищ у Новоросійському краї тільки почались у другій половині ХІХ ст., тому реферати А. А. Браунера «Городища Елисаветградского уезда» та Г. А. Садовського «Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседняя городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана» [3, с. 10–11; 75–107] давали цінні свідчення для накопичення фактологічного матеріалу.

Про розкопки в Катеринославській губернії були повідомлення Д. І. Яворницького «Курганы у реки Орели Екатеринославской губернии» та «Раскопка курганов в пределах Екатеринославской губернии» [4, с. 328–329; 108–117]. Він провів типологізацію курганів, за якою кургани першого типу відносяться «к той эпохе, которая стояла на грани между неолитом и началом металла», а кургани другого типу — «к погребениям кочевников».

Кургани, які досліджував Є. П. Трифільєв у роботі «Археологическая экскурсия по течению рр. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии летом 1904 г.», також відносились до типу «кочевнических погребений» [5, с. 366–368].

Під час роботи Підготовчого (попереднього) комітету I АЗ (Москва, 1869 р.) серед питань, що були запропоновані до обговорення, була проблема кам'яних баб: як загальні форми та одяг зображених ними людей Західного Сибіру відрізняються від кам'яних баб півдня Росії. Ніяких свідчень про форми кам'яних баб Сибіру не надійшло, зате М. М. Мурзакевич, секретар Одеського товариства історії та старожитностей (*дали* — ОТІС), подав 4 зошити малюнків кам'яних баб із різних місцевостей південної Росії. А граф Уваров зробив доповідь, у якій систематизував свідчення за часом та місцем походження «Сведения о каменных бабах» із додатком «Карта места нахождения каменных баб в Азии и Европе» [6, с. 501–520]. Основному викладу матеріалу передував огляд свідчень та історіографія проблеми походження цих пам'яток, т. зв. істуканів.

Таврійська вчена архівна комісія (1887 р.) (*дали* — ТВАК) під час підготовки до проведення XIII АЗ в Катеринославі (1905 р.) взяла на себе відповідальність щодо збирання відомостей про кам'яні баби, залишки італійських факторій та інші пам'ятки Таврійської губернії. Художник Ружицький об'їздив всю губернію, зробив фотографії з усіх баб та замалював усі деталі та дрібниці костюмів, з яких не можна було зробити фотокопії. Під час цих пошуків ТВАК придбала для свого музею у с. Девненському кам'яну бабу, єдину за такою високою якістю збереження. Результати цих пошуків були настільки вражаючими, що делегати XIII АЗ визнали питання про з'ясування кількості та ступеня збереження кам'яних баб в Таврійській губернії назавжди закритим [7, с. 186].

Велика група доповідей була присвячена проблемам античної археології. Серед пам'яток давнини північного узбережжя Чорного моря, в особливості пам'ятки Керчі, давній Пантікапей, столиця Боспорської держави, належать до найбільш визначних. Уже в кінці XVIII ст. на них звертав увагу академік Паллас, а на початку XIX ст. ними зацікавились насамперед іноземці, французькі емігранти, що оселялись в Росії, та і взагалі любителі давнини, особи різних професій, аматори, яким наука має бути дуже вдячною. Із іноземців слід відзначити начальника керченської таможні французька Дюбрюкса, що був фанатично відданий справі розшуку предметів давнини, якого іноді називають «фундатор» або «творець Боспорської археології». На VI АЗ було зроблено повідомлення на основі записки В. Г. Дюбрюкса-Тизенгаузена «Записка Дюбрюкса: несколько заметок о различных родах гробниц, находящихся в окрестностях Керчи» [8, с. 135–140].

Проф. Кулаковський Ю. А. зробив доповідь про «Керченские катакомбы с фресками» [9, с. 111–112], у якій доводить, що ці пам'ятки, які було відкрито в 1890–1891 рр., належать грецькому та римському мистецтву, та заперечував наявність східного елемента. Свою доповідь проф. Кулаковський закінчив так: «Если в Керчи и не идет теперь непрерывная и живая работа по исследованию древностей, как то было раньше, то тем не менее эта территория находится под охраной подлежащей власти и продолжает давать время от времени важные и ценные находки. Но есть другое место на побережье Черного моря, место забытое и брошенное, по разным условиям недоступное для научных исследований, это — Ольвия». І дійсно, Ольвія знаходилась на той час у важкому становищі.

Археологічні дослідження в Ольвії почав у 50-х рр. граф Уваров О. С., а в 70-х рр. їх проводили І. Є. Забелін та барон В. Г. Тизенгаузен, але довгий час вони носили випадковий, несистематичний характер. Зустрічались і зовнішні перешкоди. Власниця землі, не якій знаходились залишки Ольвії, гр. Л. А. Мусіна-Пушкіна не дозволяла проводити розкопки. А тим часом предмети давнини Ольвії розкрадались, їх збували по частинах, у більшості випадків за кордон. Мешканці ближніх селищ добували їх. В Одесі, Миколаєві, Очакові існували навіть спеціальні контори, які скуповували старовинні речі та знову їх перепродували.

Проф. Штерн Е. Р. у доповіді «Заметки по истории Ольвии» [10, с. 96] також звернув увагу на беззаконність, безвідповідальність та жадобу збагачення, які визначали тогочасну долю Ольвії. Тільки на початку ХХ ст. Археологічній Комісії, в особі її голови гр. А. А. Бобринського, вдалося отримати від нового власника селища Парутіно, гр. А. А. Мусіна-Пушкіна дозвіл на проведення розкопок. Систематичні, за визначенням планом, археологічні дослідження Ольвії — справа Б. В. Фармаковського, який провів їх щорічно з 1901 по 1915 рр.: «Ольвия. Краткий исторический очерк» [11, с. 82–83]. Можна навіть сказати, що Фармаковський відкрив нам Ольвію.

Н. П. Кондаков у доповіді «О некоторых мелких предметах древности, найденных в Аккермане в 1867» [12, с. 20–24] та В. Н. Юргевич у роботі «Замечания о некоторых местностях Новороссийского края, заслуживающих археологического исследования» [8, с. 29–41] піднімали і наполягали на вирішенні одного з найважливіших тогочасних питань археології: визначення місцезнаходження відомих міст та поселень — Тіра, Євпаторіона, Одиссос чи Ордиссос та Азова — середньовічної Тани. А Людвиг Ф. Брун за допомогою монет Тіраса, що стали відомими вперше, намагався вирішити деякі суперечливі питання внутрішньої історії давнього міста: «По поводу тирасских монет императора Адриана» [8, с. 29–41; 119–123].

Вважаємо за доцільне більш детально зупинитись на проведенні VI АЗ в Одесі, серпень 1884 р. Ініціатором проведення його був Новоросійський університет, активну участь у підготовці з'їзду брало також ОТІС. У кінці 1882 р. у Москві був створений Підготовчий комітет, який очолили О. С. Уваров від МАТ та М. М. Мурзакевич від ОТІС. У 1883 р. в Одесі почав роботу Розпорядчий комітет на чолі з професором Новоросійського університету Н. П. Кондаковим. Комітет організував дві невеликі експедиції (археологічні екскурсії) для обслідування печер та курганів Південного Поділля, а також давніх пам'яток о. Березань [13, с. 24–25]. Третя «екскурсія» була направлена в Константинополь для виявлення та попереднього вивчення пам'яток візантійського періоду. Для делегатів з'їзду була запланована поїздка до Криму.

До з'їзду готувався ряд публікацій. Була складена «Карта древних поселений на юге России» Л. Ф. Воеводським [14, с. 7–8], вийшла брошура А. А. Матвеева [15]. Крім цього, деякі вчені присвятили з'їзду свої праці. Це, насамперед, надруковані в Одесі каталоги античних ювелірних виробів із колекції Ю. Х. Лемме [16] та північно-понтійських монет із колекції Бурачкова [17]; надрукована в Москві книга А. В. Орешнікова про старожитності Боспорської держави [18] та в Гельсинфорсі брошура І. А. Аспеліна про Русь [19].

М а т е р і а л и
важливих розвідок, пов'язаних із о. Березань, що знайшли своє відображення в матеріалах XIII та XIV АЗ. Зокрема, «Доисторическая греческая культура на юге России» [5, с. 9–52]; [11, с. 81–82], присвячена трипільській культурі, яка належала найбільш високій цивілізації в Східній Європі та була пов'язана із домікенською культурою давньої Греції. На XI АЗ (Київ, 1899) В. В. Хвойкою та О. М. Покровським вперше було зроблено повідомлення про це відкриття [20, с. 768–797]. Професору Штерну вдалося знайти її в Бессарабській губернії, а також шляхом систематичних розвідок по музеях Західної Європи прослідкувати всю відому на той час територію її розповсюдження, та, що є найбільш цікавим, виявити її на декілька метрів нижче прошарку мікенської

культури. Все це дало можливість припустити, що найдавніша грецька культура (домікенська) просувалась із півночі на південь і одним із її осередків був наш південний край. Результати дослідження проф. Штерна Е. відкрили широкі можливості і в галузі європейської археології, і в давньогрецькій історії.

А. А. Матвеев у згаданій вище брошурі, у тій її частині, де йдеться про збирання етнографічного матеріалу (частина I), турбувався про дуже мізерні свідчення, які мала на той час етнографія щодо Новоросійського краю. Він закликав заповнювати цю прогалину спеціальними дослідженнями та науковими розвідками, навіть запропонував свою програму [15, с. 5].

А. Ф. Музиченко свій реферат «Наблюдения над народным творчеством крымских болгар» [21, с. 446–460] охарактеризував як відгук на пропозицію А. А. Матвеева. Головній частині тексту передувала загально-теоретична схема процесу зародження поетичних творів, що була складена на основі наукових досягнень О. Потебні, Д. Овсяннико-Куликовського, акад. Веселовського, Карла Бюхера, В. Шерера та Гроссе.

Н. В. Державін продовжив справу викладача 4-ї чоловічої гімназії м. Одеси А. Ф. Музиченка та на основі архівного матеріалу зробив нарис колонізації Новоросійського краю вихідцями із Болгарії «Болгарские колонии Таврической и Херсонской губерний в культурно-этнографическом отношении» [7, с. 251–253].

Не менш цікавим був реферат О. І. Маркевича «Одесса в народной поэзии», [8, с. 398–418], у якому автор на основі надрукованих і ненадрукованих джерел подав картину Одеси та одеського життя в народній уяві. Цікавою є та обставина, що Одеса, не дивлячись на своє ще недавнє заснування, згадується в народних піснях на території всієї України, навіть в Галичині, хоч вона була політично відірвана від України, раніше, ніж місто було засноване.

XIII АЗ в Катеринославі в 1905 р., так само як і VI АЗ в Одесі, багато уваги присвятив історії Новоросійського краю, зокрема Катеринославській губернії.

Спеціально Запоріжжю був присвячений реферат Д. І. Яворницького «Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра», де ознайомив із найголовнішими, відомими йому картами XVIII ст., «необходимыми топографическими вехами, обязательными для каждого, кто берет на себя задачу изучить край бывшего Запорожья» [7, с. 51–60].

На XIII АЗ було підняте надзвичайно важливе та малодосліджене питання історії кріпосного права. В. І. Пічета зробив доповідь «Несколько данных по истории крестьянства и хозяйства в Екатеринославском уезде в нач. XIX в.» [7, с. 234–236].

На АЗ багато уваги приділялось архівній справі: реорганізація мережі архівних закладів, зміна обладнання архівів та умов збереження документальних матеріалів [23, с. 89–105]. Це було одним із найважливіших питань тогочасної історичної науки. На АЗ наукова громадськість брала активну участь у його обговоренні та своєю практичною діяльністю (праця в архівах та дослідження, що були зроблені на основі аналізу цих джерел) сприяла позитивному вирішенню цієї проблеми, зробила великий внесок в історіографію історії України.

Так, В. А. Беднов подав детальний огляд справ архіву Катеринославської духовної консисторії, що мали важливе значення для історії Південної України як у церковному, так і в історично-побутовому відношенні — «Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории (документы XVIII в.)» [7, с. 185–196]. В іншій доповіді «Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря» [7, с. 174–184] познайомив із архівом найдавнішого монастиря регіону, який у своєму минулому мав тісний зв'язок із Запоріжжям.

Ф. Ф. Машков уперше зробив спробу на основі багатого архівного матеріалу з'ясувати питання поземельного устрою кримських татар [14, с. 11].

Архівні матеріали Таврійського Дворянського Зібрання і Губернського правління дали можливість з'ясувати складне і таке важливе питання внутрішнього упорядкування, як тип володіння — бейлік, що склався в результаті поєднання різних елементів

кочового побуту та осідлого способу життя «Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве» [24, с. 96–110].

Ф. Ф. Лашков працював також у Головному архіві Міністерства іноземних справ, де було зібрано документи дипломатичного характеру — шертні грамоти. В «Обозрении шертных грамот по сношениям Московского государства с Крымским ханством в XVI–XVII ст.» [25, с. 60].

Отже, історія південної України в матеріалах АЗ була представлена надзвичайно важливими, цікавими, різноманітними розвідками та повідомленнями. Проблематика історії Новоросійського краю була присутня на всіх АЗ, що зумовлено як зацікавленістю і значимістю досліджень його пам'яток, так і активністю самих науковців даного регіону. ОТС, Таврійська та Катеринославська ВА комісії завжди були флагманами та провідниками основних досягнень та ідей у справі розшуку, збереження, систематизації, вивчення і введення до наукового обігу пам'яток давнини. Специфіка їх власної наукової діяльності відобразилась як на загальній тематиці VI та XIII АЗ, так і на наукових дослідженнях, які було представлено на усіх інших АЗ. Усі вони у своїй сукупності сприяли подальшому розвитку краєзнавчих студій.

АЗ були стимулюючим фактором систематичних досліджень, результатом якого є низка піднятих і вирішених наукових питань. Чи не вперше на високому науковому рівні ставиться питання дослідження етнографічного матеріалу різних етносів, які проживали на півдні України, питання соціальної та економічної історії. Результати повідомлень учасників АЗ часто виходили за межі історико-краєзнавчих досліджень. Власне, т. зв. «регіональна» історія з'ясує не тільки складні питання минулого певної території або місцевості, а є складовою частиною загального історичного процесу. У цьому контексті кожне дослідження «регіонального» характеру носить незаперечно важливе значення, але якщо воно здійснено на основі наукових методів пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Труды* I Археологического съезда. — М., 1871. — Т. 1.
2. *Труды* VI Археологического съезда. — Одесса, 1886. — Т. 1; *Труды* IX Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 2. — Прот. засед.
3. *Рефераты* заседаний VI Археологического съезда в Одессе (Из г. «Новороссийский телеграф»). — Одесса, 1884; *Труды* VIII Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 3.
4. *Труды* VIII Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 3; *Труды* XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1.
5. *Труды* XIII Археологического съезда. — М., 1907. — Т. 1.
6. *Труды* I Археологического съезда. — М., 1871. — Т. 1, Т. 2.
7. *Труды* XIII Археологического съезда. — М., 1908. — Т. 2. — Прот. засед.
8. *Труды* VI Археологического съезда. — Одесса, 1888. — Т. 2.
9. *Труды* IX Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 2.
10. *Труды* IX Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 2. — Прот. засед.
11. *Труды* XIV Археологического съезда. — б. г., б. м. — Т. 3.
12. *Труды* II Археологического съезда. — СПб., 1876. — Т. 1.
13. *Труды* VI Археологического съезда. — Одесса, 1886. — Т. 1.
14. *Рефераты* заседаний VI Археологического съезда в Одессе (Из г. «Новороссийский телеграф»). — Одесса, 1884.
15. *Матвеев* А. А. К вопросу об археологических исследованиях в Южной России. — Одесса, 1884. — 49 с.
16. [Froebner W.] Collection Jules Lemme a Odessa. — Odessa, 1884. — Premiere partie; orfeverrie antique. — 32 p.

17. Бурачков П. О. Сборник материалов для изучения искусства и монетного производства у народов, живших в древности на юге нынешней России в период пребывания там эллинов. Ч. 1. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на Северном берегу Черного моря в пределах нынешней Южной России. — Одесса, 1884. — 289 с.
18. Орешников А. В. Босфор Киммерийский в эпоху Спартокидов по надписям и царским монетам. — М., 1884. — 32 с.
19. *Aspelin J.-R.* La rosomonorum gens et le Ruotsi. — Helsingfors, 1884. — 63 p.
20. Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. — Т. 1.
21. Труды XII Археологического съезда. — М., 1905. — Т. 2.
22. Бржостовская Н. В. Вопросы архивного дела на археологических съездах в России (1869–1911)// Археографический ежегодник за 1971 г. — М., 1972.
23. Труды VI Археологического съезда. — Одесса, 1889. — Т. 4.
24. Труды VIII Археологического съезда. — М., 1897. — Т. 3.

Р. И. Филиппенко

Е. К. Редин —

**секретарь Харьковского предварительного комитета
по подготовке XII Археологического съезда**

августе 1902 г. в Харькове прошел XII Археологический съезд. В его подготовке и работе принимал активное участие профессор Харьковского университета Е. К. Редин (1863–1908 гг.).

Летом 1899 г. Харьковская городская дума обратилась к Председателю XI Археологического съезда с просьбой местом будущего съезда назначить город Харьков, на что был дан положительный ответ. Общественность города начала готовиться к проведению научного форума.

Первое заседание Предварительного комитета по подготовке XII Археологического съезда состоялось в Москве 4 января 1900 г. Харьковский университет представляли одиннадцать депутатов, в числе которых был и Е. К. Редин [12, с. 213–214].

Археологические съезды способствовали развитию исследований в области местной истории. XII Археологический съезд не стал исключением. На первом же заседании, в Московском археологическом обществе, по предложению делегатов из Харькова было принято решение устроить выставку, материалы которой должны были отражать историю культуры «южнорусской народности».

Первое заседание Харьковского предварительного комитета состоялось 20 марта 1900 г. На нем были избраны председатель и секретарь комитета (председатель — проф. Д. И. Багалей, секретарь — прив.-доц. Е. К. Редин) [14, с. 1]. Несколько позже Е. К. Редин был избран казначеем Предварительного комитета.

Будучи секретарем Харьковского историко-филологического общества и Харьковского предварительного комитета, Е. К. Редин проделал огромную организационную работу по подготовке съезда. Вместе с этим он активно занимался исследовательской деятельностью. Наряду с традиционными проблемами на съезде по-новому звучали вопросы изучения истории церковного искусства. Главная заслуга в постановке данной

М
а
т
е
р
и
а
л
ы